

3. Про затвердження Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 174 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

4. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 червня 1992 р. № 2456–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель : Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 23 липня 2010 р. № 548 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 85. – Ст. 110.

6. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – 5-те вид., змінене і доповнене. – К. : Альтера, 2013. – 544 с.

7. Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів : Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 437/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 50. – Ст. 279.

8. Земельне право України. Академічний курс : [підручник] / [П.Ф. Кулинич, В.І. Семчик, М.В. Шульга]. – К. : Ін Юре, 2008. – 600 с.

9. Екологічне право України. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 848 с.

10. Земельний кодекс Російської Федерації : за станом на 1 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zemkod.ru>.

11. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 29. – Ст. 53.

УДК 349.6

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ НАВКОЛИШНЬОМУ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ: ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ

Кошеленко К.В., аспірант
кафедри екологічного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається загальна теорія юридичної відповідальності, виводиться її характеристика, притаманна також юридичній відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Поряд із цим автор виділяє особливі для юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу ознаки.

Ключові слова: юридична відповідальність, негативна відповідальність, позитивна відповідальність, соціальна відповідальність, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу.

В статье рассматривается общая теория юридической ответственности, выводится ее характеристика, присущая также юридической ответственности за вред окружающей среде. Наряду с этим автор выделяет особые для юридической ответственности за вред окружающей среде признаки.

Ключевые слова: юридическая ответственность, негативная ответственность, позитивная ответственность, социальная ответственность, ответственность за вред окружающей среде.

Koshelenko K.V. LEGAL LIABILITY FOR DAMAGE TO THE ENVIRONMENT: THE GENERAL CONCEPT

The general theory of legal liability is considered in the article. The author gives it a characteristic that is also inherent to the legal liability for damage to the environment. The author highlights the features that are characteristic of the legal liability for damage to the environment.

Key words: legal liability, negative responsibility, positive responsibility, social responsibility, liability for environmental damage.

Постановка проблеми. Одним з найбільш важливих інститутів екологічного права є інститут юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Ще на початку ХХ ст. видатний правознавець Л. Дюгі відзначав: «Питання відповідальності тепер є основними питаннями як права публічного, так і права приватного» [1, с. 931]. Адже «правильне розуміння відповідальності є важливим і в політичному, і в соціальному, і в юридичному сенсі, воно має величезне значення для наукової розробки проблеми прав особистості, для підвищення відповідальності державних органів, громадських організацій, посадових осіб за доручену справу» [2, с. 76].

Найбільш предметно проблема розуміння відповідальності постає в юриспруденції, виникаючи в результаті прагнення чітко описати один з найбільш ефективних механізмів забезпечення правомірної поведінки суб'єктів права. Навряд чи є перебільшенням те, що по суті вся юридична наука присвячена в різних аспектах вивченню природи відповідальності і специфічних форм її правового забезпечення [3, с. 20].

Дослідники питання юридичної відповідальності підкреслюють, що немає жодного питання права, яке водночас було б настільки досліджене, заплютане й актуальне, як поняття юридичної відповідальності. Юридична відповідальність є одним з основних інститутів права, без якого неможливе існування жодної правової системи, це категорія права, яка є засобом гарантування прав, свобод і суспільних інтересів, а відсутність якої унеможливує його вплив на суспільство. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності є важливим інструментом забезпечення законності і правопорядку в країні, дотримання прав і свобод людини та гарантування належної реалізації державними органами та їх посадовими особами своїх повноважень, визначених законом, а тому виступає істотним фактором побудови правової держави в Україні [4, с. 59].

З розвитком правової реальності, ускладненням суспільних відносин, урізноманітненням юридичних форм відображення соціальних процесів актуальність вказаного питання лише посилюється. Особливого значення воно набу-

ває у світлі того, що концепція правової держави, умови реалізації принципів правової державності безпосередньо пов'язані з гарантіями прав і свобод людини й громадянина, взаємною відповідальністю держави і громадянина, високим авторитетом закону.

Ступінь розробленості проблеми. Наукові роботи, які досліджують феномен соціальної відповідальності взагалі та юридичної, зокрема, пов'язані з іменами таких вчених, як З. Астеміров, Б. Базилев, С. Братусь, В. Горлов, О. Дробницький, В. Келле, В. Захаров, І. Карпець, Д. Керімов, В. Кудрявцев, О. Лейст, І. Самощенко, В. Селіванов, М. Строгович, М. Фарукшин та ін. Однак в роботах вказаних вчених інститут відповідальності досліджується переважно або в межах соціологічних досліджень як один із соціальних інститутів, що надає певну оцінку поведінці суб'єкта та здійснює на нього вплив; або в межах загальної теорії права; або в межах галузевих юридичних наук в контексті конституційної, кримінальної, цивільно-правової, дисциплінарної, матеріальної та інших різновидах відповідальності. Як вбачається, на сучасному етапі розвитку національної правової системи особливої актуальності набуває розгляд питання щодо відповідальності за завдану навколишньому природному середовищу шкоду з огляду на важливість цього питання в контексті стабільного розвитку суспільства, якості життя населення та створення ефективних механізмів захисту прав людини.

Метою статті є визначення поняття юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу.

Виклад основного матеріалу. Поняття шкоди навколишньому природному середовищу та юридичної відповідальності за неї має порівняно недовгу історію розвитку як на національному, так і на міжнародному рівнях. Постійне погіршення екологічних об'єктів, таких як повітря, вода, земля тощо, збільшення викидів, періодичні промислові аварії поступово формують в суспільстві усвідомлення необхідності посиленого захисту навколишнього природного середовища, в тому числі шляхом встановлення юридичної відповідальності за нанесену йому шкоду.

Нагальність вказаної проблематики загострюється ще тим, що, незважаючи на численність робіт у науковій літературі, до теперішнього часу в правовій доктрині немає єдності у визначенні поняття такої категорії права, як юридична відповідальність. Поняття «юридична відповідальність» має багато значень; її трактують як покладання, реалізацію, несення, існування, здійснення, зазнавання, стан, притягнення до відповідальності, а також як обов'язок відповідати за неправомірні діяння [5, с. 8].

Суспільство створює необхідний пізнавальний і соціально апробований інструментарій у вигляді фундаментальних категорій. До таких категорій, безумовно, можна віднести відповідальність. Розуміння соціальності відповідальності важливо тим, що вона демонструє смислоутворюючий характер – її спрямованість до суспільства, людини, що є актуальним не тільки в юридичному, але й в економічному, політичному, науковому, моральному, управлінському та інших аспектах. Тому до поняття «відповідальність» активно звертаються у різноманітних дискурсах, зокрема, ставлячи в центр уваги такі її різновиди, як юридичну, економічну, політич-

ну, екологічну, моральну, професійну відповідальність [6, с. 4].

Сам термін «*відповідальність*» (responsibility) з'являється в англійській і французькій мовах у 1787 р. Будучи первісно пов'язаним із функціонуванням політичних інститутів епохи англійської і французької революції, він не зникає з ужитку і в XIX ст., коли конституційна форма правління отримує серед народів світу значно більшого поширення і істотно розширюється сфера її дії.

У філософських і соціологічних дослідженнях радянського періоду відповідальність більшою мірою інтерпретувалася з позицій філософсько-соціологічного підходу і виключно в значенні «підзвітність», що включає в себе «осудність» і «караність». На відміну від радянської наукової літератури, зарубіжні теорія і практика нарівні з перерахованими значеннями надавали більш різноманітну смислову інтерпретацію феномену відповідальності. Серед них: «повинність надати відповідь, розумність» тощо.

На сучасному етапі найбільш поширеним є уявлення про відповідальність як про категорію етики і права, що відбиває соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм. Так, у «Філософському словнику» дається таке визначення цього поняття: «Відповідальність – категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому), яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм» [7, с. 201]. Як бачимо, у такому визначенні відповідальність виводиться не тільки з моральних, але і з правових відносин. Втім, з нашої точки зору, обмеження діапазону соціальної відповідальності сферами моралі чи права, яке має місце в деяких філософських дослідженнях, не цілком коректно. Відповідальність являє собою цілісний соціальний феномен, виступаючи як відповідальність соціальна. У ній виражені суб'єктно-об'єктні соціальні відносини, які включають обумовлені реальним станом суспільства (економічним, політичним, духовним тощо) вимоги, що пред'являються до суб'єкта відповідальності, і реакцію на них такого суб'єкта.

Напрями в дослідженнях, що присвячені проблемі відповідальності та відповідальної поведінки, вельми різноманітні. Серед них виділяються дослідження відповідальності в рамках соціології та філософії (М. Бахтін, І. Кон, В. Семенов та ін.), де склалася традиція розглядати відповідальність крізь призму етичних категорій: мораль (моральність), повинність, добро і зло, свобода, дисципліна тощо; юридичної психології (В. Васильєв, М. Енікеев, В. Романов, Ю. Чуфаровській, Г. Шиханцов, О. Сітковська, Д. Ліпінській та ін.), де розглядаються психологічні аспекти юридичної відповідальності; педагогічної психології (Н. Кузьміна, А. Реан, Я. Коломінській, Ю. Клейберг та ін.), де проблема відповідальності вивчається в рамках навчальної діяльності, а також у зв'язку з аналізом причин девіантної поведінки неповнолітніх; організаційної психології (А. Карпов, Р. Кричевський, К. Муздибаїв, А. Занковський та ін.), де проблема відповідальності керівників і підлеглих їм працівників розглядається як один з головних ресурсів підвищення ефективності; в соціальній психології (Г. Андреева, А. Донцов, Б. Паригін,

А. Свенцицькій, О. Шорохова та ін.), де розглядаються питання відповідальності особистості перед соціумом і соціуму перед особистістю, а також закономірності та механізми відповідальної соціальної поведінки особистості.

Відповідні поняття є і в інших мовах, зокрема в англійській, німецькій та французькій мовах. Так, в «Оксфордському словнику англійської мови» Х. Мюррея [8] поняття “responsibility” має такі значення: 1) стан або обставина, що роблять відповідальним; 2) обов’язок, довіра або борг, за які особа відповідальна. Значення слова «відповідальність» в українській, російській, англійській, німецькій і французькій мовах переважно співпадають. В усіх цих мовах відповідальність пов’язана із виконанням обов’язку, із зобов’язанням, щодо якого необхідно звітувати. В цілому суспільні науки виходять із того, що «межі обов’язку, здатність людини до виконання зобов’язання, умови її правоти або винуватості складають її відповідальність» [7, с. 202].

Окремі вчені пропонують формувати поняття відповідальності через виокремлення таких його складових елементів: *суб’єкт відповідальності* (хто відповідає), *особа або інстанція, перед якою відповідальна особа* (перед ким відповідає), і *об’єкт відповідальності* (за що відповідає). Адже «нести відповідальність означає бути готовим або бути зобов’язаним дати відповідь. Але ми відповідаємо не тільки за щось (вчинок, завдання тощо), але і по відношенню до когось або перед певною інстанцією». Як суб’єкт і інстанція відповідальності зазвичай розглядаються індивід, група або соціальний інститут.

Маємо зазначити, що для усіх видів соціальної відповідальності є характерними такі загальні моменти: спільність передумов; спільність функцій і цілей; спільність принципів; спільність санкцій; наявність здатності у особи усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними. Відповідно, вказані риси характеризують у тому числі юридичну відповідальність як різновид соціальної і, зокрема, юридичну відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу. Ознаки відповідальності в цілому притаманні соціальній відповідальності: (1) *дія* – здійснення своїх прав і обов’язків щодо дотримання приписів соціальних норм; (2) *обов’язковий характер*, який проявляється внаслідок існування між особистістю та суспільством взаємних зобов’язань із дотримання приписів та соціальних норм; (3) *заснавання позбавлення*, яке має місце у випадку безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм.

Найбільш представленою в юридичній науці і тим більше серед юристів-практиків є точка зору, відповідно до якої відповідальність розуміється тільки як відповідальність «за» і, відповідно, обмежена загрозою настання негативних наслідків за вчинення протиправних діянь. Згідно з таким підходом, який категорично не сприймається окремими представниками філософії, соціології та інших неюридичних наук, відповідальність, у тому числі юридична, настає лише тоді, коли має місце факт невиконання або неналежного виконання тієї або іншої дії, за що має слідувати покарання.

Прибічники такої точки зору щодо природи соціальної, і зокрема юридичної, відповідальності вважають, що позитивний філософський підхід до відповідальності не відображає її дійсного сенсу як соціального інституту, до якого

суспільство і держава вдаються в разі невиконання своїх обов’язків перед суспільством, його окремими групами або представниками. Прихильники такого, суто негативного аспекту юридичної відповідальності наводять ще один аргумент на користь своєї точки зору. Вони, зокрема, вказують на те, що, якщо моральна відповідальність ототожнюється з внутрішніми, рефлексивними детермінантами виконання обов’язків (і тому може допускати позитивний аспект відповідальності), то юридична – суто із зовнішніми, примусовими. Їх опоненти заперечують це, вказуючи на те, що лінія поведінки суб’єкта відповідальності може бути неоднозначною. У разі, якщо суб’єкт утримується від певного протиправного діяння через загрозу покарання, право регулює поведінку своїм існуванням, його вимоги сприймаються як нав’язані ззовні. Якщо ж суб’єкт відповідальності утримується від того чи іншого протиправного діяння в силу того, що не може чинити інакше, норма їм внутрішньо сприймається як необхідна і справедлива, то відповідальність здобуває риси внутрішньо зумовленої потреби.

Висновки. На наш погляд, *юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу* має розглядатися суто в негативному (ретроспективному) значенні, оскільки: 1) юридична наука має забезпечувати правотворчу і правозастосовну діяльність чітко визначеним понятійним апаратом, мінімізуючи наявність в ньому термінів, що можуть мати неоднакове значення, а також намагаючись уникнути ситуацій, коли вже усталене значення того чи іншого юридичного поняття не виправданно розширюється або навіть змінюється на протилежне. Вказані вимоги висуваються необхідністю забезпечення правової визначеності в механізмі правового регулювання і науково-прикладним призначенням юридичної науки. Відомо, що для сфери юриспруденції розуміння юридичної відповідальності традиційно пов’язується з її негативним аспектом; 2) позитивний характер відповідальності орієнтований на звернення до внутрішніх мотивів особи, її особистої оцінки своєї поведінки, що насправді не є сферою правового регулювання; 3) категоріальний апарат юридичної науки вже містить поняття, спрямовані на позначення «відповідальної поведінки» учасників суспільних відносин, врегульованих правом (правомірна поведінка; більше того, у випадку, коли є потреба підкреслити усвідомлене саме відповідальне ставлення особи до покладених на неї правом обов’язків, то йдеться про соціально-активну правомірну поведінку). До того ж, серед учених, що розглядають відповідальність у двох аспектах, немає єдності як у розумінні самої сутності проспективної відповідальності, так і в інших, пов’язаних з нею питаннях. До того ж, якщо говорити про відповідальність за правильну, сумлінну, правомірну поведінку, то, відповідно до зазначеної концепції, «відповідальність розбухає до неймовірних і непотрібних розмірів» [9, с. 61].

Саме такий підхід – шляхом трактування юридичної відповідальності як заходу державного примусу, реакції на вчинене правопорушення – став традиційним для юридичної науки, здобувши найбільше визнання серед її представників [10, с. 184; 11, с. 320]. Маємо визнати, що з огляду на конвенційний характер юридичної науки, поняття, що здобуває найбільше визнання серед її представників і підтримку в юридичній

практиці, отримує статус доктринального. Наведені вище аргументи вказують на доцільність застосування терміну «юридична відповідальність» в межах цього дисертаційного дослідження саме в негативному аспекті.

За такого підходу юридична відповідальність має розглядатися як зазнавання певних негативних наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру [12, с. 373], що представляють собою реалізацію санкції юридичної норми. При цьому в центр уваги потрапляє юридичний обов'язок, який порушено (не виконано покладене зобов'язання або не дотримано заборону).

Отже, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу має всі ознаки, характерні для будь-якого різновиду юридичної відповідальності. В окремий різновид відповідальності її дозволяє віднести особливий характер відносин між державою і суб'єктами, які порушили норми екологічного права. Ці відносини виникають на підставі юридичних фактів, а саме юридичних діянь, які порушують вимоги екологічного права і завдають (або загрожують завдати) шкоду навколишньому природному середовищу, в результаті чого до правопорушника застосовується примус з використанням державного механізму. Специфічною ознакою юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу також виступає її комплексний характер – цей інститут об'єднує в собі норми не тільки екологічного, але й цивільного, адміністративного, кримінального права. При цьому юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу в механізмі правового регулювання виконує такі функції: 1) стимулююча до дотримання норм екологічного права; 2) превентивна (забезпечує попередження нових порушень в екологічній сфері); 3) компенсційна, спрямована на від-

шкодування нанесеної шкоди навколишньому середовищу протиправною поведінкою; 4) каральна, яка полягає у покаранні особи, яка вчинила неправомірне діяння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги. – М. : Типография т-ва И. Сытина, 1908. – 957 с.
2. Строгович М. Сущность юридической ответственности / М. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 73–80.
3. Лунев А. Административная ответственность за правонарушение / А. Лунев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
4. Малиновська В. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / В. Малиновська // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 58–65.
5. Липинский Д. Процессуальная ответственность : [монография] / Д. Липинский, Е. Чуклова. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 184 с.
6. М'ясникова Н. Відповідальність у сучасних соціальних практиках : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. М'ясникова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Х., 2008. – 20 с.
7. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ильичева, П. Федосеева и др. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
8. Murrey H. Exploration in Personality / H. Murrey. – Oxford : Oxford Univ. Press., 1938. – 761 p.
9. Подкопаев С. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації : [монографія] / С. Подкопаев. – Х. : ВД «Інжек», 2003. – 192 с.
10. Алексеев С. Общая теория социалистического права : [монография] / С. Алексеев. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1964. – 360 с.
11. Халфина Р. Общее учение о правоотношении : [учеб. пособие] / Р. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 352 с.
12. Алексеев С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права : курс лекций / С. Алексеев ; науч. ред. Р. Русинов ; отв. за вып. В. Семенов. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. – 399 с.